

Pusztai Bertalan

Terepmunka-eksztázis: az öntudat változó szintjei az antropológiai terepmunka során

Az alábbi sorok 2004-ben befejezett és „Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism” címen megjelent doktori disszertációm részeit (Pusztai 2004). A késő modern vallási motivációjú utazásokkal foglalkozó, online is elérhető könyvnek mindössze elhanyagolható része jelent meg magyarul, ami nagymértékben befolyásolta hazai reflexióját. A könyv legelején, felütésként szereplő terepmunka-napló részletet és a munka módszertani fejezetének első, részben erre reflektáló felét tisztelettel ajánlom az etnográfia szépségeire és kihívásaira mindig érzékeny A. Gergey Andrásnak.

„Az eső egész nap esett, csakúgy, ahogy már tegnap is. Reggelre a környék összes hegycúcsa havas volt. Itt a Pireneusok északi oldalán ez persze egyáltalán nem meglepő. Annál jobban meglepte a mi csoportunkat, amely a meleg májusi Magyarországról egyszer csak visszacsöppent a tél végébe. Erre egyáltalán nem voltunk felkészülve.

Arra pedig végképp nem, hogy zuhogó, ömlő esőben kell végigjárni a Kálvária-t. Ez itt, Lourdes-ban pedig „kötelező”. Ha másért nem, hát azért mindenképpen, mert az egyik állomást magyarok építették. A Kálvária a kegytemplom fölötti hegyre épült: ilyen korú utasokkal lassan lehet haladni még jó időben is, most azonban patakokat formál az eső a sáros úton.

Van idő meditatálni. Sietni nem lehet, a keresztútnak van egy sajátos ritmusa: a Krisztus szenvedését jelképező tizenöt stáció mindegyikénél ugyanazt a rítust és imát végezzük. Csak a rövid prédikációk térnek el. Senki nem siet, senki nem késik, senki nem szól senkihez: ázott, vert seregként, egyenként álldogál mindenki. Elszóródva veszünk körül újabb és újabb szoborcsoportokat minden negyedórában. Senki nem néz se jobbra, se balra, nem gyönyörködik a természetben: a könyörtelen, hideg, csontig hűtő eső mindenkit magába fordít. Az ajtatosságot a hetven év körüli, szikár, hórihorgas püspök vezeti. Számára ez nagyon fontos pillanat, a Szentévbén Lourdes-ba szervezett Nemzeti Zarándoklat a mi két-három busznyi csoportunk.

A lejtőn legfelül Zalai úr áll, szobatársam. Erőteljes, rövid, ősz hajú, hatvanas éveiben járó, szabadidejében szenvedélyes vadász. A feleségével és a vadász-kutyájával él egy budapesti, nyolcadik emeleti lakásban. Az utóbbi évtizedet egy őrző-védő cég műszaki vezetőjeként töltötte, éjszakázott, stresszel teli munkát végzett. Egészen néhány hónappal ezelőttig, amikor néhány fenyegető telefonhívás után úgy érezte, nem szabad folytatnia. Nem félős ember, megszokta a stresszes életet. Most azonban rövid gondolkodás után inkább a nyugdíjat választotta. Gyerekkori ministrálása óta nem gyakorolta a vallását, de most úgy érezte, el kellett jönnie, egyedül. Senkit nem ismer a csoportban, és nem is

nagyon törekszik senkit megismerni. Aktívan nem vesz részt semmilyen vallási cselekményben, de mindegyiken ott van, szélén, mint aki figyelni szeretne, meg elintézni a saját ügyeit. Nekí a lehetőség kellett, hogy eljöhessen ide és elgondolkodhasson az életén.

Mellettem Várhegyi úr és felesége, sikeres ügyvédházaspár. Az egyik megyeszékhely várnegyedbeli műemlék lakásából jöttek erre az útra. Majdnem mindenfelé jártak már a világban. Gyakorló katolikusok, amennyire a munkájuk engedi. Számukra ez abban is kifejeződik, hogy aktív tagjai a Pax Romana mozgalomnak, mely a civilek fokozott szerepvállalását hirdeti az Egyházban, néha megkérdőjelezve a klérus kitüntetett szerepét. Nekik van véleményük, szívesen el is mondják. Ők először utaznak ezzel az irodával. Kicsit megviselte őket a két nap folyamatos buszozás, de ennél talán még jobban az, hogy a püspökkel összezárva, a busz alsó szintjén utaztak. Nem javította a kedvüket, hogy a kis szálloda sarkában olyan szobát kaptak, mely a világítódudvarra néz. Most pedig itt állunk, a végtelennek tűnő keresztút közepén, az ömlő esőben. Nekik ez sok volt, ők azt remélték, hogy több hónapnyi munka után kicsit kipihenik magukat, és egyúttal megnézik Európa egyik legfontosabb kegyhelyét. Jól nevelt emberek, nem veszekednek, de „ha már egyszer ezzel foglalkozol, neked elmondjuk” kommentálják véleményüket.

Kicsit arrébb János bácsi, a buszban mellettem ülő kisvárosi nyugdíjas fodrász áldogál. Az esernyőjét már kölcsönadta, így egy nejlonzacskóval a fején hallgatja a prédikációt és énekl csendesen az énekeket. Ahogy lassan megismerem, elmondta, hogy nemrégien temette el a feleségét és a felnőtt gyermekeitől ajándékba kapta ezt az utat. Kárpátalján született magyar családba, majd fiatalon került Magyarországra. Egész életét végigdolgozta, hogy „a kedves vendégnek minden jó legyen”. Nagy lelkesedéssel vizsgálta a tájat, ahogyan átszeltük Európát, majd amikor erről eszébe jutott, hogy a felesége ezt már nem láthatja, búskomorságba esett.

A csoport legvégén, kicsit lemaradva, Margit néni áll, egy utastársunkba karolva. Nyolcvankét évesen végre eljutott Lourdes-ba. Nehezen jár és nagyon erős szemüveget visel. Hatvankét év közös élet után nemrég temette el a férjét. Valásos családban nevelkedett, és soha nem gondolta, hogy az életé milyen fordulatot tartogat számára. A férfi, akit fiatalon megismert és megszeretett, akkor vált el egy rövid házasság után. S bár a polgári jog szerint újráházasodhatott, katolikus házasságát, az egyházi szentséget viszont nem lehetett felbontani: több mint fél évszázadig az egyház szemében „vadházasságban” élt. Most úgy érzi, egész életével bizonyította, hogy ez volt az igazi, örökre kötött házasság. És már csak a megnyugvást, a ’bűn’ bocsánatát, vagy – félszáz év keserűség után talán inkább – a kiengesztelődést keresi.

És itt állok én is. Mire a szállodából a templomhoz értünk, átázott a cipőm. Iszonyatos hidegben egy pulóverben ültem a templomban, majd jártam be a cso-

porttal a két altemplomot. Néha vacogtam. Végül fél órát a könyvesboltban, illetve az információs központ radiátorára tapadva töltöttem. Ezután a teljesen átfagyott társaság a zuhogó esőben indult neki a bazilika fölötti hegyre keresztutat végezni. Itt jött a szokásos 'nagy dilemma'. Ép és józan eszem azt mondta: legyen eszemnél, épp csak meggyógyultam, menjek végre vissza a szállóba, öltözzek át, melegedjek meg. De van egy másik énem, a kutatóé, mely ekkor pókerjátékoshoz vagy vadászkutyához hasonlít, aki kockáztat, blöfföl a nagy nyeres' reményében, vagy csak egyszerűen képtelen elszakadni az előtte húzott nyúltól. Ez az énem a maradásra voksolt. Az esernyőm hamar kölcsönadtam egy ázó bácsikának, így a körülbelül 5 fokban maradt az egy pulóver és a hártavékony esőkabát.

Érzem, ahogy a hátamat, a tudómet szépen lassan, de kíméletlenül lehűti az eső. Azon medítálok, hogy a következő állomás után megfordulok, és megyek vissza a szállodába. De nem megy. Úgy érzem, hogy olyan 'kegyelmi pillanat' ez, amikor maradnom kell. Ez az én 'zarándoklatom'. Úgy érzem, nem veszthetem el a társasággal való nexusomat vagy – durván – az előttük megvalósított szerepemet azzal, hogy megtöröm a 'zarándoktársunk' tudatot, melyet a mai misén való felolvasás is árnyalt.

Mivel végső soron más a motivációnk, függetlenül saját meggyőződésemtől, minden esetben kicsit szerepjátás ez a mi munkánk, semmi kétség. Ha már nem az, akkor az már nem a mi munkánk.

Ez az etnográfia teremtési hibája. Mindennél közelebb jutott az emberhez. És néha el is tűnik benne a túlzott közelség vonzásában.

Maradok. Azt remélem, ebben a testi kényszerben, a test ilyen szintű kiaknázásában és a lélek ilyen fókuszált voltában olyan új felismerésekre juthatok, amelyet kár veszni hagyni. Valami olyasmire gondolok, mint az ekasztázis vagy a meditációba merülés. "Terepmunka-ekasztázis?" A test sanyargatása nem hiszem, hogy tisztítja a tudatot, ahogy a böjt propagálói mondják. Jól érznek valamit, de ez így kevés és pontatlan. Mást ad. Új, sajátos, szélső, váratlan perspektívából enged rálátni – önmagunkra.

És végső soron, rózsafüzérekben és szuvenírekben, lourdes-i vízen és pápalátáson túl, mind ezért állunk itt az esőben."

(Szerkesztett terepmunka-napló, Lourdes, 2001. A személyneveket az antropológiai írás szokásai szerint megváltoztattam.)

* * *

1. Az etnográfia ismeretelmélete és az önreflexív reprezentáció

A bölcsészettudományok döntő részéhez hasonlóan az elmúlt két évtizedben alapvető ismeretelméleti fordulat történt az antropológiai kutatásokban is. Ma még nem világos, vajon ezek a változások csak a társadalom- és kultúratudomá-

nyok története során eddig is többször előfordult humanisztikus (vagy szubjektív) fordulatok egyik új megjelenési formája, melyeket kikerülhetetlenül követett egy visszahatás, vagy olyan alapvető változásról van szó, mely hosszú ideig éreztetni fogja hatását.

Az alapvető episztemológiai változás lényege, hogy a kvantitatív megközelítéssel szemben markánsan megfogalmazódott az igény egy határozott és minden részletében kidolgozott kvalitatív megközelítésre. Ez messze több kíván lenni, mint csak egy új módszer. Sokkal inkább a humán tudományok újfajta ismeretelmélete ez, mely módszereket foglal magában. Mindezen módszerek alapja azonban a tudatos elkülönülés a természettudományos megközelítéstől és annak uralkodó pozitivistá módszerétől. A különbség sokszor a *scientific* versus *humanistic* ellentétpárban jut kifejezésre, melyben a humanistic alatt az emberi viselkedés megértésének szolgálatába állított „szubjektivitás iránti elkötelezettséget(...) az érzések használatát” értik (Bernard 1998: 16). A humanisztikus megközelítés szerint az emberi viselkedést kutató tudományokban speciális módszerek kellene a *jelentés* és a *történelem* szerepének feltárásához. Eszerint a hermeneutikának, az ember alkotta jelentések értelmezésével foglalkozó tudománynak alapvető hatással kell lennie a kultúratudományok megismerésére. A humanisztikus megközelítés tagadja, hogy az ember biológiai, illetve közösségi életének feltárására alkalmas lenne egy ugyanazon az elven felépülő módszer (Schweizer 1998: 39–42).

A humanisztikus megközelítés szerint az egyik legfontosabb feladat az *etnográfiai megismerés* vizsgálata. Az emberi megismerés aprólékos vizsgálata során lassan világossá vált a korábban szinte természettudományos logikával és *objektivitás-fogalommal* dolgozó társadalomtudományok számára, hogy az emberi kultúrával, viselkedéssel kapcsolatban nem lehet végleges és tökéletes igazságokat megállapítani. A kutató megismerését alapvetően befolyásolják például előzetes ismeretei, élményei vagy tudományos környezetének beszédmódja. Világossá vált, hogy a *megismerés* az etnográfiai munka természeténél fogva csak *részleges* lehet. Az összetett, szimbólumokkal, jelentésekkel telített és individuálisan értelmezett kulturális jelenségekkel szemben mindössze az egyedi megismerést, pontosabban megismeréseket tudja szembeállítani a kultúratudomány. Ez nem sok, de ez az elérhető legtöbb.

Napjaink antropológiai diskurzusában az emberi megismerés sajátosságai mellett kiemelt figyelem irányul arra, hogyan kerül bemutatására, miként *reprezentálódik a kultúra* az etnográfiai szövegekben. Az etnográfiai szöveg reprezentációját kutatók a *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* című kötetben összegezték vizsgálataikat (Clifford – Marcus 1986). James Clifford az etnográfiai szövegek meghatározottságait elemezve meggyőző módon bizonyította az etnográfiaiak megcsináltságát, megformáltságát – mindeközben nem vonta kétségbe, hogy e reprezentációk igazak kívánnak lenni és (részlegesen) igazak is. A kutatások ezen iránya véglegesen eloszlatta a kutató korábban megkérdőjelez-

hetetlen autoritását: a kor kultúrakutatója csak egy hang, mely értelmezi a világot maga körül. Talán képzettebb hang, talán több mintát, összehasonlítható réteg-, csoportkultúrát lát, de nem a végső igazság birtokosaként. Leírásait és értelmezéseit Clifford szerint menthetetlenül befolyásolják kontextuális, retorikai, intézményi, műfaji, politikai és történeti hatások (Clifford 1986: 6). Lassan két évtized távlatából elemezve világos, hogy ezek az első posztmodern kritikák komolyan megkérdőjelezték, vajon lehetséges-e a „Másik igaz leírása” (Schweizer 1998: 42), illetve alapjában kérdőjelezték meg az empirikus kultúratudományok legfontosabb módszerét, a terepmunkát. A kérdésről folytatott vita után ma már nyilvánvaló, hogy az *etnográfia* megőrizte központi szerepét az emberi kultúra kvalitatív tanulmányozásában. Kiemelt figyelem fordult azonban a megismerés mellett az etnográfiai tudásanyag megalkotásának másik központi részére, a rögzítésre is.

A humanisztikus megközelítés hermeneutikai alapelvein állva három jelentős módszertani irányzat bontakozott ki az elmúlt évtizedekben: az *interpretívizmus*, a *posztmodernizmus*, illetve a *radikális konstruktívizmus*. A legnagyobb hatású kétségkívül az interpretívizmus, mely központba állítja a jelentés feltárását egy-egy viselkedési szituációban. A legfontosabb cél itt a történeti gyökerű és meghatározottságú kultúrákban az emberek által létrehozott, változó, (kon)textus függő „közös jelentés” feltárása (Schweizer 1998: 42). A kultúra vizsgálatának modellje e módszerben a szövegek interpretálásának az európai kultúrában régóta ismert és gyakorolt tradíciója, a hermeneutika. Az emberi viselkedésre mint szimbolikus cselekvésre, azaz a nyilvánvalóan megfigyelhetően túl kódolt, rejtett, nem explicit jelentést is hordozó cselekvésre tekint a kultúratudomány. Ebből következőleg az emberi viselkedés számos különböző módon *'olvasható'*, számos különböző jelentés tárható fel belőle és hasonlítható így egy olyan a szöveghez, amelyet akkor érthetünk meg, ha megismerjük a szöveget szabályozó 'nyelvtant' (Geertz 1973: 10). E szabályrendszer pedig maga a kultúra, melyet emberi közösségek hosszú idő alatt alakítottak ki, folyamatosan adnak tovább tanulás és belenevelődés által. E rendszernek jelentős része nem nyilvánul meg, sokkal inkább egyfajta közös tudásként létezik. A kultúrát, e szöveget akarja olvasni a legtöbbször más nemzeti-, csoport- vagy rétegekultúrából érkező kutató. Az olvasni tanulás azonban főként nem leírt és nyilvánvaló szabályok megtanulását jelenti, sokkal inkább egyfajta konszenzusos jelentésre törekvő kommunikációs folyamatot a vizsgált kultúrával (Geertz 1973: 20).

Mivel a vallási turizmus kutatása alatt aktívan folytattam egyetemi oktatói tevékenységem, elkerülhetetlenül visszahatottak rám saját kutatómódszertan óráim, melyek leginkább az imént bemutatott humanisztikus megközelítést igyekeztek megismertetni a hallgatókkal. A kutatás kezdete óta eltelt évek során egyre inkább tisztázódott bennem, hogy az oktatás során leginkább az általam az etnográfiai kutatás alapjának tartott értelmezésre törekvő önreflexív megismerést tudom és

igyekszem átadni. A terepkutatások során éppen ezért egyre tudatosabban végeztem saját munkámat is. Igyekeztem kiemelt figyelemmel kísérni saját szerepemet a kutatási folyamatban, személyem, viselkedésem visszahatását is vizsgálni a kutatott közösségben. E reflexivitásnak azonban vannak határai. Nagyon nehéz reflexív módon vizsgálni saját tevékenységünket a terepkutatás során. Ekkor nehéz kívülről tekinteni cselekedeteinkre, az adott esemény horizontjából kiszakadva figyelni megismerésünk sajátos logikáját. A terepkutatás alatt a magányos kutatót magával ragadják az események. Figyelmemet általában teljesen lekötötte az engem körülvevő világ megismerése (hasonlóan a velem lévő utasokhoz), illetve a velem utazók megfigyelése és a velük folytatott tudatos, megismerésre törekvő kommunikáció. Kutatásom önreflexív elemzésére általában hazaérkezésem után, a terepmunka-naplók befejezésekor, a terepmunka során gyűjtött anyag elemző-, értelmező jegyzetekkel való ellátása során került sor.

Az *elsődleges szöveg* (kultúra) megismerése során készült *másodlagos szöveg* (interjúk, naplók, fényképek stb.) értelmezése, kiegészítése során egy *harmadlagos szöveg* alakult ki ekkor. Ez még mindig egy kultúra leírása, mindazonáltal tele értelmező, önreflexív és asszociatív részekkel, így egyfajta etnográfiai skiccnak, vázlatnak nevezném; egy lépésnek az elemző szöveg felé. Ekkor sikerült korábbi önmagamra, a terepkutatóra, kívülről, az elemző szemszögéből rátekinteni. A terepmunka anyagok körülírása, pozícionálása, kontextusának vázolása alkalmasnak bizonyult ilyen önreflexív megjegyzésekre. A terepkutatás során csak sajátos és súlyos szerepkonfliktusok esetén tudtam önreflexív módon elemezni saját tevékenységemet.

2. Tünetekeny és mozgó terepek: iroda, busz, templom, utca

A vallási turizmus kutatása során a modern antropológiai *terepfogalom* legfontosabb tényét sikerült alaposan megismerni: a terep mindenütt jelen van. *Elsődleges terepnek* természetesen maga az utazások, a téma kiemelt, ünnepi, rituális napjai-hetei számítottak. E terep azonban fölöttébb instabil volt, és ez a jellemzője nagyfokú alkalmazkodást, reakciókészséget kívánt meg. Külön energiát emésztett fel, hogy megkeressem a megfelelő *módszert, hangot, stílust* és *pillanatot* a terepkutatáshoz. A terep fizikai jellemzője sem volt állandó: a zarándokokat szállító busz (mely maga is haladt a fizikai térben), a római belváros (melyben kutató és alanya sétált), Európa műemlék katedrálisai vagy éppen falusi templomok (melyekben lelkek keresték és talán találtak meg az 'utat'). Ezek mind alaposan befolyásolták nemcsak a megismerés lehetséges módjait, de annak kontextusát is. Ez érhető tehát el a hön áhított 'ideális, minimális külső befolyást eredményező' terepből a modern kultúrákutatókban! Természetesen nemcsak alanyaim, de én sem tudtam kivonni magam az állandóan változó terep hatása alól. Néha várost néztem, előfordult, hogy magára hagytam utastársaimat, mert valami csak számomra

érdekes látványosságot szerettem volna megnézni. A *kutató turistává* vált ezekben az órákban (Selannemi 1996: 32-36). A terepkutatás során ugyan változó erősségű, de minden tudományos munkához nélkülözhetetlen feladattudat azonban ritkán engedte meg az ilyen jellegű 'kirándulásokat'. A feladattudat segített az illékony elsődleges terep maximális feltárásában. Mindez csak egy dolgot rontott el: a saját turista-élményem java részét. Ez azonban nem tartozik a dolgozat tárgyához, és csak a hazatértemet követő utazási beszámolókat és fényképeimet befolyásolta határozottan: Európa nagy jelentőségű turisztikai desztinációit végigutazva fényképeimen imádkozó zarándokokat, vásárló turistákat, vitatkozó utasokat láthatott az ikonikus élményeket váró ismerős.

Kutatásom *másodlagos terepeként* tartom számon az utazáson kívüli, otthoni találkozásaimat az utasokkal és az utazásszervezőkkel. A terep az utasok esetében itt maga a múlt, illetve a lélek: beszámolók utazásokról, visszaemlékezések, fényképek, illetve a vallás, lélek, spiritualitás alapkérdései. Az utazásszervezők esetében a terep mindaz a valós és imaginárius világ, mely a modern tömegturizmust körülveszi és kiszolgálja: üzleti tervek, tervezett, megvalósítás alatt lévő és megvalósított utak elemzése, turisztikai brosrák készítése.

Végül nem szabad elfelejteni, hogy a kutatást egy sajátos környezet, egyfajta *harmadlagos terep*, a nyugati-keresztény alapokról szocialistává formálni próbált posztkommunista társadalom veszi körül. Az a társadalom, mely egy évtizede vitatja újra az egyház – vallás – állam kérdéseit, azt a vitát, mely fél évszázada félbeszakadt. Az a társadalom, melynek vallásosságáról igen eltérő mérőszámokkal, elképzelésekkel rendelkezünk. Az a társadalom, mely a történelmi egyházak újraaktivizálódásával párhuzamosan nyomban belecsöppent az ezredvég spirituális túlcsoordulásába és így vallási sokszínűsége sokkal gyorsabban nő, mint „a vallásról” való tapasztalata, ismerete (Tomasí 1999). Ebben a társadalomban az általam tanulmányozott kérdésről rendkívüli módon eltérő, ütköző elképzelések élnek.

3. *Megháromszorozódott személyiség: az öntudat változó szintjei*

A terepmunka későbbi elemzése során világossá vált előttem, hogy magam is legalább két szerepet fogadok el, ahhoz igazodom terepmunkám során. Saját cselekedeteim, illetve (kutatói) öntudatom szintje szerint legalább két különböző viselkedési mintával lehet leírni tevékenységemet. A terepkutatások bizonyos részében *kutató*, máskor *utazó* voltam. Ha ez utóbbi szerepet is tovább elemezzük, és a *turistát* és *zarándokot* mint egymással versengő, ellentétes szerepeket, megismerési és cselekvési módokat fogjuk fel, akkor a kutatás során papírra vetett megfigyeléseimet egy *megháromszorozódott személyiség* szellemi tevékenységének lenyomataként értelmezhetjük. E három személyiség valójában *három hang*. Mindhárom egy-egy utazásról számol be, melyek célja geográfiailag azonos.

Motivációjuk, megfigyeléseik, értelmezéseik és viselkedésük azonban határozottan eltér.

Ha elfogadjuk, hogy elsősorban kutatásaim miatt utaztam, akkor ezen szerepváltásokat az *öntudat különböző szintjeiként* is értelmezhetjük. Így könnyen értelmet nyer, hogy miért maradt ki feljegyzéseimből a római Szent Péter téren tartott és a jelenlevő százezres tömeget magával ragadó pápai mise. Ekkor nyilván zarándoklétem dominálta cselekedeteimet, teljesen azonosultam a velem utazókkal és a körülöttem ünneplőkkel. Úgy is fogalmazhatnánk persze, hogy kutatói elszántságom, öntudatom háttérbe szorult. Mindez jól rámutat arra, hogy a terepkutatás során nem azonos a kutató 'távolsága' a kutatottaktól. Nem beszélhetünk „a terepkutatóról” mint változatlan, állandó entitásról, mint egyfajta kutatógépről. A terepkutatót nem lehet *normatív módon* leírni. A kortárs antropológia rendkívüli figyelmet fordít a kutató önreflexív elemzésére. Ahogy René Gothóni írja, a terepkutatói én így válhat a 'meginterjúvolandó zarándokká' (Gothóni 1995: 27-45). Lehetetlen normatív útmutatót írni a terepkutatóról. Sokkal inkább egy szerep-piac létezik, melyből öntudat és körülmény szerint válogat a kutató. A Szent Péter téri mise alatt, a hatalmas, lelkes tömegben, a katolikus világ központjában nagyon azonosultam az általam kutatott utasokkal. Elsődleges terepemen ugyanakkor legtöbbször képes voltam valami *ideálisnak tartott egyensúly* – külső szemlélőként való kutatás és zarándoktársként való részvétel – körül egyensúlyozni. Igaz, ez külön erőfeszítést igényelt: minden eltávolító, figyelmen kívül hagyó 'mozdulatomat' ellentétes irányú tudatos cselekvés követte. E *folyamatos alkalmazkodás* hátránya, hogy a túltengő feladattudat könnyen pusztá alkalmazkodási játékká degradálhatja a terepkutatást, szem elől tévesztve a terepmunka „csodás, kegyelmi pillanatait”. Márpedig e 'csodás és kegyelmi' pillanatokért készül, szervez, utazik, fárad a kultúrát kvalitatív módon kutató, ezekért a percekért van számos hónap szürke, unalmas munkája. Úgy érzem, a 'kegyelmi pillanat', e kétségkívül vallási konnotációkat hordozó kifejezés alkalmas annak leírására, ahogy a sikeres terepkutatás során a kutató megérzi, rávezetődik, 'belekulturálódik' a vizsgált kultúra sajátos, belső logikájába. E pillanatok azok, amelyek csodás volta csak azok elmúlásával világosodik meg. A terepmunka során azonban másfajta élmények is adódnak. Bizonyos helyzetekben spirituálisan eltávolodtam utastársaimtól. Ezek azok a pillanatok, amelyek már a terepmunka során önreflexív észrevételekre adtak lehetőséget, általában nagyon komoly árat 'kérve' az önreflexióért: kiábrándulást, frusztrációt, kapitulálást, majd túllkompenzálást.

A terepkutatás során bejárt szerepeket, szerepkonfliktusokat figyelembe véve egy *szjnnuszgörbével* tudnám jellemezni saját mentális állapotomat, önmeghatározásomat: hol a teljes azonosulás, hol a teljes eltávolodás felé lendült ki mentális állapotom. És ez igaz tevékenységemre, cselekedeteimre: egy mise közben szinte teljesen hasonultam az engem körülvevőkhöz, de esténként, amikor a többi utas már visszavonult, én a tengerparton ülve vagy turistavárosok éjszakai

utcáin bolyongva mondtam diktafonba megfigyeléseimet. Kí kellett használnom az egyedüllet ezen alkalmait, lévén annyira feszített és nem általam meghatározott az utazás – és ezzel a kutatás – menetrendje.

Ha elfogadjuk, hogy a kutató identitása is dinamikus és szituatív terepmunkája során, érthetővé válik, miért hagytam el néhány órára az általam vizsgált zárandokcsoportot, tértem le a turista-ösvényről és kerestem egy félreeső éttermet. A kutatót bennem a terepmunka-betegség (Selänniemi 1996: 32–36) vitte más utakra, vagy felerősödött a turista öntudatom.

A terepkutatás során fokozatosan átalakultak megfigyeléseim. Míg eleinte hallatlan feladattudattól vezérelve igyekeztem minden apró részletre koncentrálni, lassan teret hagytam az események sodrásának és megpróbáltam az összefüggéseket feltárni. Ezzel párhuzamosan az első aszketikus utam után lassan oldódott bennem a görcsös elszántság, és képes voltam magam is néha turistává, zárandokká válni. Számталanszor volt alkalmam rádöbbenni, milyen előnyöket jelentett számomra az, hogy a megfigyelői szerepek közül sokszor a résztvevő megfigyelőtől némileg eltérő megfigyelőként résztvevő szerepben voltam (Gold 1969: 35–36). A vallási cselekedetekben való részvételem bizalmat ébresztett és biztosan tudom, hogy emiatt ajándékoztak meg számosan életük azon megpróbáltatásaival, melyek ezekre az utakra hozták őket. Éppen ezért sose utasítottam el, ha a kevés résztvevő fiatalabb utas között engem is felkértek valamilyen liturgikus cselekedetben való közreműködésre. Ráadásul identitásom miatt számomra ez nem jelentett etikátlan pózolás. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a téma kiegyensúlyozott feltárásában hátrányt jelenthetett volna, ha e bevonódásomat nem igyekszem minden esetben egy tudatos kívülről szemléléssel ellensúlyozni. Mivel tisztában voltam azzal, hogy identitásom zavart okozhat a kiegyensúlyozott kutatásban, tudatosan törekedtem eltávolítani magamtól kutatásom tárgyát. Ebben nagy segítségemre volt az, hogy a vallásos élet olyan szegmensét kutattam, mely nem kötelezően előírt, melyre sokan tekintenek idegenkedve és amely a saját vallásfelfogásomtól és – gyakorlatoztól is távol áll.

Szerepem sajátosságaira azonban éppen az adott szerepek konfliktusa világított rá legjobban. A Szent Lépcsők Róma egyik sajátos, keresztények által szinte kötelezően meglátogatandó helye. A hagyomány szerint e lépcsőkön vezették Krisztust Pilátus elé. Mivel a szenvedés felé vezető út része, a hagyomány szerint térden kell felmenni a lépcsőn. E konkrét terepmunkám, azaz utazásom során eddig a pontig teljesen azonosultam a kutatott csoporttal. Voltak ugyan belső konfliktusaim, azonban identitásom miatt cselekvésem nem különbözött radikálisan az engem körülvevőktől. A Szent Lépcsőkön való feltérdelés azonban olyan kegyes, devóciós cselekedet, mely nem érinti a vallási meggyőződés lényegét, és amely formája miatt tőlem nagyon távol állt. Ugyanakkor tudtam, hogyha nem térdelek fel a lépcsőkön, a közösség, melynek tagjai nem vették észre vagy nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget utazásom valódi céljának és így egynek

tartottak a zarándoklók közül, most hirtelen észre fog venni, elgondolkodik, vajon én miért nem teljesítem e devóciós elvárását. Azzal is tisztában voltam viszont, hogyha feltérdelek, akkor valójában saját akaratom ellenére cselekszek, melyet később nem tudok másként magyarázni, minthogy színészkedtem a siker érdekében, mely a tettető teljesen résztvevő etikailag nehezen megmagyarázható pozíciója (Gold 1969: 33–34). Végül ezen a ponton konfliktusba került kutatói cselekvésem és saját énem. Választott témám alapján nem voltam felkészülve erre a konfliktusra. Az volt a meggyőződésem, ebben a témában nem lesznek ilyen feloldhatatlan konfliktusok. Így végül az egyetlen lehetséges megoldást választottam, míg mások magándevóciójukat végezték, én hosszasan írtam kutatási naplómba a terepkutató szerepkonfliktusairól. Pillanatnyi állapotomról jól tanúskodik a Szent Lépcsőknél írt terepmunka-feljegyzésem.

„2000. október 9. 1815 Scala Santa – Szent Lépcső, Róma

Érdekes dolog, de eddig ezzel a csoporttal sose éreztem, hogy ütköznének különböző identitásaim. Ugyan néha nem énekeltem minden éneket, de ezzel nem voltam egyedül és bele sem csak én aludtam a folyamatos éneklésbe.

Itt azonban ez megtört és ezt nyilván mások is észreveszik majd. A 28 lépcső áhítatos térden megmászása a tömegben, az utca zajában és egyáltalán, maga a devóció ezen formája: nem kellett nekem s nem is tettem meg. Amikor a felmászás úgy indul: „a hívek csak térden mászhatják meg” (mellesleg ezt az ateista idegenvezető vezényli), akkor ezzel elég kemény válaszút elé állítják az embert. Ha nem teszi: nem hívő. Még jó, hogy a zarándoklatot vezető atyának mondtam, hogy az ő minden nagyrabecsülése ellenére is én eléggé válogatva, magam módján hiszek. (Míntha éreztem volna, hogy valami miatt jobb már előre magyarázkodni...)

Feltérdeltek, és most jönnek ki és itt látnak ülni... Nem voltam velük ezen a számukra igazi érzelmi átélést kínáló helyen. Szomorú és zaklatott vagyok. Mit hoz a következő félóra? A sinus hullám mélyén vagyok, nagyon eltávolodtam a közösségtől.”

Források

- Bernard, H. Russel (1998): Introduction: On Method and Methods in Anthropology. In *Handbook of Method in Cultural Anthropology* (szerk. Bernard, H. Russel), Alta Mira: Sage, 9–39.
- Clifford, James – Marcus, George E. (szerk.) (1986): *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Clifford, James (1986): Introduction: Partial Truths. In *Writing culture: the poetics and politics of ethnography* (szerk. Clifford, James – Marcus, George E.), Berkeley: University of California Press, 1–26.

- Geertz, Clifford (1973): Thick description: Towards an Interpretive Theory of Culture. In *The Interpretation of Cultures* (szerk. Geertz, Clifford), New York: Basic Books, 1–30.
- Gold, Raymond (1969): Roles in Sociological Field Observations. In *Issues in Participant Observation* (szerk. McCall, George J. – Simmons, Jerry L.), Reading, MA: Addison-Wesley Publ., 30–39.
- Gothóni, René (1995): Becoming the Pilgrim to be Interviewed – My Field Research in Retrospect. In *Sinners Role Theory – an Impetus to Contemporary Psychology of Religion* (szerk. Holm, Nils G. – Belzen, Jacob A.), Åbo: Åbo Akademi, 27–45.
- Pusztai, Bertalan (2004): *Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism*. Jyväskylä Studies in Humanities 27. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Schweizer, Thomas (1998): Epistemology: the Nature and Validation of Anthropological Knowledge. In *Handbook of Method in Cultural Anthropology* (szerk. Bernard, H. Russell), Alta Mira: Sage, 39–88.
- Selänniemi, Tom (1996): *Matka ikemiseen kesään: kulttuuriantropologinen näkökulma suomalaisten etelänmatkailuun*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tomasi, Luigi (1999): Introduction. In *Alternative Religions among European Youth* (szerk. Tomasi, Luigi), Ashgate: Aldershot, 1–14.